

UOT 81.373.47

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ
(S.Rəhimovun “Saçlı” romanı əsasında)

QƏHRƏMANOVA ÇINARƏ MƏMMƏD qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, f.ü.f.d.
e-mail: Chinara83@gmail.com

Açar sözlər: dialektizm, semantika, etnoqrafiya, ədəbi dil

Məhdud ərazidə yaşayanların məişətdə elə əşya və hadisələr olur ki, ümumxalq məişətinə keçmədiyindən, ümumxalq məişətindən istifadə edilmədiyindən ümumxalq dilində onların adlarının qarşılığı, sinonimləri də olmur. Həmin məhdud ərazidən bəhs edən elmi və ya bədii əsərdə bu cür əşya və hadisələrin təsvirinə də yer vermək lazım g000000əlidir. Buna görə də dilçilikdə etnoqrafik dialektizm adlandırılan bu cür şivə sözlərinin bədii dildə işlənməsi təbii sayılır və məqbul hesab edilir [1, s.40-47]

Etnoqrafik dialektizmləri “Dəli Kür” romanında araşdıran Q.Kazımov yazır ki, romanda ilk baxışda təəccüb doğuran məhdud dairə işlənmə xüsusiyyətlərinə malik sözlərdir. Belə sözlərin əsasını şivə sözləri təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi əksər dialekt və şivələrinə, çox hissəsi Qərb dialekt və şivələri qrupuna aiddir. Şübhəsiz, bu hal romanda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi, cərəyan etdiyi ərazi ilə əlaqədardır. Romanda məhdud ərazi ünsiyyətinə xidmət edən sözlərin işlənməsi mühüm səbəblərlə bağlı olub, təsadüfi xarakter daşımır. Bunların bir çoxunu yazıçı bilərəkdən əsərə daxil etmişdir (1,45).

T.Əfəndiyeva etnoqrafik dialektizmləri leksik-semantik mənalarına görə aşağıdakı 9 qrupa bölmüşdür: 1) əkinçiliyə aid; 2) köhnə alət adları; 3) maldarlığa aid adlar; 4) geyim əşyalarının adları; 5) yemək adları; 6) ot və bitki adları; 7) ev əşyalarının adları; 8) köhnə ölçü və çəki adları; 9) köhnə adət-ənənə adları[5, s.152].

Bunların bir çoxunun dəqiqləşdirməyə ehtiyacı var. Bu dialektizmlər hər bir bölgədə oxşar və fərqli şəkildə üzə çıxır. Qubadlı şivəsinə məxsus etnoqrafik dialektizmlər də bu qruplarda birləşə bilər. Kənd təsərrüfatının müxtəlif tərəflərini əhatə edir. İndi köhnələrək sıradan çıxmış etnoqrafik dialektizmlər əsasən Qubadlının keçmişindəki həyat və məişətin təsviri zamanı, yəni tarixi koloritin yaradılması məqsədilə istifadə edilir.

S.Rəhimovun əsərlərinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini göstərən etnoqrafik dialektizmlər işlədilmişdir. Bunlar, əsasən, köhnə ay adlarında, köhnə təsərrüfatla bağlı olan sözlərdə, qohumluq münasibətlərini bildirən adlarda və.s özünü göstərir:

1) **Köhnə ay adları.** S. Rəhimovun “Saçlı” romanında 2 köhnə ay adına rast gəlinir: quyruq doğan ay; qışın çilləsi. Çillə sözünü yazıçı əsərdə 2 cümlədə işlətməmişdir:

... Mən öz ailəmlə bu sərt qışlı dağların ətəyində bizim klubun hicra guşəsində *qışın çilləsində* donardım (Ic., s.229). ... Zamanın hökmü belədir, *qışın çilləsində* yayın gününü doğuzdurmaq olmaz! (IIc., s.71).

Bu sözə dialekt və şivələrdə “böyük çillə və kiçik çillə” formasında təsadüf olunur. Çillə sözü Quba dialektində həm qış, həm də yay fəslinə aid edilir (2, s.279). Çillə sözü ümumiyyətlə, qış məhfumu ilə bağlıdır. Məsələn, “Çillə hələ girməyib” cümləsində qışın girmədiyini, başlanmadığı ifadə olunur. Lakin maraqlı burasıdır ki, Quba dialektində çillə sözü yay fəslinə də aid edilir, onun müəyyən dövrünü bildirir. Məsələn “Yayın çilləsində...”. Burada quyruqdoğan ifadəsi də işlənir (2, s200).

Quyruq doğan ay. Yazıçı aşağıdakı cümlədə işlətmişdir: Köçəri dili ilə deyilsə, “quyruq doğub” (II c., s.68). H.Mirzəyev yazır ki, quyruqdoğan ay (quyruk döğən ay) – Avqustun ikinci yarısı. Ordubad rayonunun Nüsnüs kənd şivəsində “qurux doğan ay”, “yayın axır ayı” (6, s.279).

2) **Qohumluq münasibətini bildirən dialektizmlər.** S. Rəhimovun əsərlərinin dilində qohumluq münasibətini bildirən bir sıra sözlərə təsadüf olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

Dədə romanda ata mənasında işlənir: - Ata, qurban olum. ...qurban olum, dədə! [III c., s.120]. Bu söz Şamaxı, Bakı dialektlərində və Lənkəran şivəsində də ata mənasında işlənir [7, s.326]. Onu da qeyd edək ki, dədə sözü qədim Azərbaycan dilində “böyük, ulu, el ağsaqqalı” mənalarında işlənmişdir [4, s.270].

Yeznə əsərdə aşağıdakı cümlələrdə işlənmişdir: O biri tərəfdən də Göyçənin ata tərəfi Yarməmmədə kömək edər, - biz qoymarıq yeznəmiz korluq çəksin [IIc, s.29].

Yeznə-kürəkən. Bu sözə eyni mənada digər dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir [3, s.115]. Qubadlı şivələrində “bacının əri” mənasında işlənir (4, s.118).

M.Kaşğarının lüğətində **yezna** (7, 260). şəklində “böyük bacının əri” mənasında qeydə alınmış həmin termin L.A.Pokrovskayanın yazdığına görə, başlıca olaraq qırpaq tipli türk dillərində, qismən də başqa türk dillərində eyni mənada işlənir (8,s.64-65). **Yeznə** sözü qırğız dilində “jezde”, başqırd dilində “eznə” şəklində ifadə olunur.

Dadaş. Əsərdə Meşinovun dilində işlədilmiş bu söz dosta müraciət mənasındadır: - Axı, nə bərədə, dadaş? – deyər Meşinov dostuna tərəf əyildi [I c., s.87]. Bu söz Ağdam, Göyçay, Qusar, Lənkəran, Ordubad, Şamaxı, Yardımlı, Zəngilan şivələrində 3 mənada işlənir:

1. Ata (Zəngilan) – Bizdə dədə də derix, dadaş da derix; 2. Böyük qardaş (Ordubad); 3. Dayı (Yardımlı) [3, s.116]. Göründüyü kimi, bu söz S.Rəhimovun əsərlərində şivələrimizdən fərqli mənada işlənmişdir.

Günü. “Kişinin ikinci arvadına verilən ad” mənasında olan bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir: Mənsub hansı ağzı sulandırmayıb, hansı müavini sədrinə günü eləməyib [II c., s.106]. Mətdənən anlaşılır ki, bu söz “rəqib” mənasında işlənmişdir. Türk dillərində günü sözünə qırğız dilində günü, qazax dilində gündeş, başqırd dilində köndəş formalarında rast gəlinir [4, s.271].

Bəbə. “Körpə uşaq, çağa” mənasında bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir; Təzədən yüz yaşına dönüb **bəbə** olamyacaq ki? [II, s.297]. Bakı dialektində **bebə** fonetik variantında təsadüf olunur: Mən belə görürəm ki, məni qorxıdırsan [3, s.39]. Gəncə, Füzuli, Kürdəmir, Qazax, Masallı, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şəki dialekt və şivələrində bu söz 2 mənada işlənir: 1. körpə uşaq, çağa. – Sən də bəbəsən (Füzuli); - Onun bəbəsi yaman göyçəkdi (Kürdəmir); - Gözünüz aydın, eşitdim sizə təzə bir bəbə gəlir (Oğuz); 2. gəlincik (Gəncə). – A qızım, ala sa bir yaxşı bəbə almışam [3, s.41].

Qağa. Əsərdə “...iştahsız nə aparar, Qəşəm qağa?” [I c., s.241] cümləsində işlədilən bu sözün dialekt və şivələrdə müxtəlif mənaları mövcuddur. Bu söz Qazax dialektində, Tovuz, Ağdam, Şirvan, Əli Bayramlı şivələrində **qağa**, Füzuli, Oğuz rayonu şivələrində **qa** formasındadır və bu söz “ata, böyük qardaş” mənalarında işlənir. Dərələyəz mahalında “ata” mənasında ağa sözü də işlənir. Dərələyəzin Qovuşaq kəndində bəzi evlərdə uşaqlar atalarına ata//atta deyirlər. Quba dialektində bu sözə “aba” formasında rast gəlinir [2, s.270]. Qubadlı şivələrində ataya, əmiyə, dayıya, əmoğluya, dayoğluya, biboğluya, mamoğluya “qağa” – deyər müraciət edirlər (4, s.118).

3) **Yemək adlarından ibarət dialektizmlər.** İnsanlar yarandığı gündən onları ilk növbədə yemək-içmək, öz tələbatlarını ödəmək üçün qida məhsulları əldə etmək məsələsi düşündürmüşdür. Çünki yemək insanların yaşaması üçün ən vacib faktorlardan biri olmuş və bunsuz insan cəmiyyətinin indiki inkişaf səviyyəsinə gəlib çatması, maddi nemətlər istehsal etməsi qeyri-mümkün olardı. Elə buna görə də demək olar ki, qida məhsullarının əldə edilməsi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Yemək adlarının tədqiqi xalqın tarixi, adət və ənənəsi, məişəti, keçmiş yaşayış tərzini haqqında geniş və dolğun material verir. Bu mənada S.Rəhimovun yemək adları ilə bağlı əsərlərində işlətdiyi dialektizmlərin tədqiqi olduqca vacibdir. Yazıçı yemək adları

ilə bağlı aşağıdakı dialektlərdən istifadə etmişdir: qovurğa, fətir, ağartı, kömbə, hoppa, əppək, xamraşı, xəşil, qurut, saçarası, şoq, şilə, cad və s.

Şilə. Bəzi bölgələrdə bu xörək adına "şiləşi" da deyirlər. Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda yarmadan hazırlanmış xörək "şiləşi" adlanır (3, s.469). Qarabağ bölgəsində şilə xörəyi düyüdən hazırlanır. S.Rəhimov da "Üzsüz qonaq" hekayəsində bu mənada işlətmişdir: Bir balaca düyülü olsa bəd olmaz! – Yanı şilə? (8 c., s.55).

Şirə. Dialektoloji lüğətlərdə "çay qırağında qumluqdan süzülüb çıxan duru su" (Zəngilan) mənasında izah edilir (2, s.469). Yazıçı "Üzsüz qonaq" hekayəsində bu sözü tamamilə başqa mənada işlətmişdir. "-Bal" mənasında. Aşağıdakı cümlədə "şirə" sözü "bal" sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. "-Bilmirəm bizdə də heç bir şirə varmı? – deyər Ocaqqulu arvadının üzünə baxdı. – Ay arvad, o küpənin dibində o palıd balından bir xəşillik varmı? (8 c., s.56).

Cad. Yazıçının hekayələrində (8 c., s.136) işlənən bu dialektizmin mənası "darı çörəyi" (4, s.117) mənasındadır. Qubadlı şivələrində müşahidə edilən termin səciyyəli sözdür (4, s.117).

Qovurqa. Əsərdə ... – məktəb qovurqadır məgər cibinə tökəsən? [II c., s.82] cümləsində işlədilmişdir. Bəzi bölgələrdə bahar bayramında sacın içərisində buğda qovururlar. Cəbrayıl şivəsində qovurğa sözü işləkdir. Buğdanı sajin üstə qovururlar. olur qovurqa.

Fətir. Əsərdə "... ağartısız uşaqlarımız dolanmaz" cümləsində işlədilmiş bu sözün mənası "inəkdən, qoyundan, camışdan, keçidən alınan süd və qatıq məhsulları" deməkdir. Lüğətlərdə Ağdam şivəsində işləndiyi göstərilir (3, s.18).

Kömbə. Əsərdə "... hazırcə kömbə tapanlar haradan başa düşər ki, hansı şey haradadır [II c., s.199] cümləsində işlədilmiş bu sözün mənası "yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək növü" (Qazax) deməkdir [11, s.253].

Horra. Əsərdə "... baxanda işləyə elə bil horradır axır..." [II c., s.442] cümləsində işlədilmişdir. Cəlilabad şivəsində balqabaqdan hazırlanır duru xörək adıdır [3, s.228]. Xanlar və Tovuz rayonlarında tərkibində yağ az olan və ya yaxşı qaynadılmayan ayrandan əmələ gələn pis keyfiyyətli şora deyirlər [1, s.227]

Əppək sözü yazıçının hekayələrində "çörək" mənasında işlənmişdir: "Həm əppəklərini yeyib, sularını içib, allaha şükür edib, sonra da yığılıb yatırdılar (8 c., s.138). "Azərbaycan dialektoloji lüğəti"ndə bu sözün 2 mənası göstərilir: Ağdam, Bolnisi, Gədəbəy, Göranboy, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəki, Tovuz, Yevlax dialekt şivələrində "çörək", Zəngilan şivəsində isə "aşığın hamar tərəfi" mənalarında qeydə alınmışdır (3, s.174-175).

Xamralı. Yazıçının "Üzsüz qonaq" hekayəsində "Şordan, şoqdan, caddan, xamralıdan-zaddan..." cümləsində işlətdiyi bu dialekt sözünün mənası "sacda bişirilən çörək" (6, s.219) mənasındadır.

Xəşil. Bu sözə dialekt və şivələrimizdə "xəşil-xaşıl-xasıl" formalarında "xəmir xörəyi" mənasında rast gəlik (6, s.219). Yazıçı bu dialektizmi eyni mənada "Üzsüz qonaq" hekayəsində işlədir: "Vallah, bir xəşil olsa heç bəd olmaz" (8 c., s.56).

Qurut. Bu sözə yazıçının "Küp qarısı" hekayəsində 9 dəfə rast gəlik. Hekayədə "... qarı gözlərini qurut kimi ağardı" (8 c., s.125) cümləsində "qurudulmuş, dəyirmişəkilli süzmə" mənasında işlədilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Qazax, Şahbuz, Ordubad dialekt və şivələrində də eyni mənada işlədilir.

4) **Geyim adları ilə bağlı dialektizmlər.** S.Rəhimov əsərlərində geyim adları ilə bağlı maraqlı dialekt sözləri işlədilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Laçın sözü əsərdə "ev ayaqqabısı" mənasındadır: O, boz şinelinə bürünmüş, cod qəzilli ayaqlarına yastıdaban lançın keçirmişdi [I c., s.248]. Bu sözə Ağsu, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Sabirabad, Şəki dialekt və şivələrində lapçın şəklinə təsadüf edilir (3, s.284). Lapçın sözünə eyni şəkildə Ağsu, Qafan, Lənkəran, Sabirabad, Şahbuz, Şamaxı dialekt və şivələrində [3, s.256] rast gəlinir: Lapçını – Lapçını gəti! (Qafan); - Xeyrənsə lapçını itirib (Sabirabad); -Başmaqçıyə üç cüt lapçın tapşırdım (Şamaxı) [3, s.356]

Arxalıq sözü “Üzsüz qonaq” hekayəsində “yaxası düymələnən, uzun əmək paltar” mənasındadır. Bu sözə Bakı, Şəki, Qazax, Gəncə, Şuşa dialektlərində müşahidə olunur: - Koxa əlini döşünə atıb, möhürü arxalığının cibindən çıxarıb, İmamquluya tərəf tutdu (8 c., s.61).

Daqqa sözü “Üzsüz qonaq” hekayəsində “qaragül dərisindən papaq” mənasında işlənmişdir: - Yüzbaşıdan qalma göy mahud çuxasını geydi, **daqqa** divan papağını başına qoydu (8 c., s.72). Lüğətdə bu sözün dialekt və şivələrimizdə 4 mənada işləndiyi göstərilir: 1. neft, mazut və su qabı (Kürdəmir, Qazax, Şəmkir, Tovuz); 2. buğda, arpa saxlamaq üçün taxtadan, ağacdən hazırlanmış qab, boçka (Gəncə, Qax, Şəki); 3. lovğa, ədəbaz (Bərdə, Hamamlı, Qazax, Yevlax) (3, s.117-118).

Dizlik. Lüğətlərdə qeydə alınmayıb. “Dizə qədər uzanan corab” mənasındadır. Bəxti ömründə heç bir **dizlik** geyməzdi (8 c., s.166).

Qılıcı. Bu söz də lüğətlərdə qeydə alınmayıb. Mənası “qılınc kimi düz şalvar” deməkdir: Arvadına yer saldırdı, özü də tüklü **qılıcı** şalvarda yerə girdi (8 c., s.166).

Patava “corabın üstündən ayağa bükülən yun parça” mənasında “Malyeməz” hekayəsində işlənmişdir: -Bəxtinin çarıq-**paltavas**ı islandı. Bu dialektizm lüğətlərdə qeydə alınmayıb.

Bafta sözü dialektoloji lüğətdə 2 mənada qeydə alınmışdır: 1. əlvan parçadan tikilən haşiyə (Qazax); 2. zərli parça adı (Hamamlı) [3, s.27]. Bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir: Göyçək üst tumanının ayağına enli qara **bafta** tutardı [II c., s.29].

Yaşmaq sözü əsərdə “qadınların ağzını, burnunun və üzünün bir tərəfini gizlətmək üçün başlarına saldıqları yaylıq, örtüyün bir hissəsi, örtük” mənasındadır: Qara kalağayısını başına atdı, üzünə xırda yaşmaq tutdu [I c., s.304]. Bu söz Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində “yemşək//yaşmaq” formasındadır [3, s.188]

Qırdıma sözü əsərdə “gödək” mənasındadır: - Öyrənərəm, öyrənərəm, ay Xanım bacı öyrənərəm, -deyə qırdıma tuman Gülöymə fir-fıra kimi fırlanırdı [I c., s.69]. Bu söz Cəbrayıl şivəsində “gödək” mənasında işlənir. –Sumuzar bir qızdırma don tikif [3, s.330]

Botin sözü əsərdə “qısa böğazlı və ya boğazsız ayaqqabı” mənasındadır: Qulam müəllim botinlərinin dabanları əyilmiş bu uşaqlara daim belə baxırdı [III c., s.15]. Bu da fransız dilinə məxsus söz olub,ədəbi dilimizdən şivə və dialekt kimi yayılmışdır

Qanavuz sözü əsərdə “parça növü” mənasındadır. Lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. Yazıçı aşağıdakı cümlədə işlətməmişdir: O, ağ köynəyi üstündən qırmızı qanavuzdan enliqol köynək, onun da üstündən döşü açıq, qolu qırçımlı arxalıq geyib, gümüş kəmər bağladı [II c., s.129].

Beləliklə, dialekt keyfiyyətləri yazıçılara öz qəhrəmanlarının həyatını, məişətini və görünüşünü daha realistik təsvir etməkdə kömək edir. Məhz buna görə etnoqrafik və leksik dialektizmlərdən geniş istifadə edilir.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrinin leksik tutumu zəngin və müxtəlifdir. Məqalədə yazıçının “Saçlı” romanının və hekayələrinin dilindəki etnoqrafik dialektizmlər ilk dəfə olaraq elmi nəticəsini əldə etmişdir və ədəbi dildə Azərbaycan dilinin dialektləri arasında müqayisələr aparılmışdır.

Araşdırmada nəzəri olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında S.Rəhimovun rolu, mövqeyi, canlı danışmaq dilinin ədəbi dilə təsiri belə sənətkarların xidməti, ədəbi dil normalarının formalaşmasında yazıçının fərdi yaradıcılığının əhəmiyyəti sübut edilmişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə bədii əsərlərdə işlənən dialektizmlərin mövqeyindən bəhs edilir və onların üslubi imkanları göstərilir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən dialektlərin tədrisində köməkçi vasitə kimi istifadə etmək olar. Bundan əlavə məqalədə göstərilən dialektizmlər dialektoloji lüğətlərin tərtibi üçün mənbə hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: 1999, 568 s.
2. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar, 2006, 203 s.

3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı: Elm, 2008, 230 s.
4. Mirzəyev H. Dərləyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 360 s.
5. Древнетюркский словарь, Л.: Наука, 1969, с. 677

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ (на основе романа С.Рагимова «Сачлы»)

Гахраманова Ч.М.

Ключевые слова: *диалектизм, семантика, этнографии, литературный язык*

В статье рассматривается словарный состав произведений С. Рагимова. В них автор широко использует лексические и этнографические диалектизмы. Дана классификация этнографических диалектизмов по лексико-семантическому значению исследователя С.Эфендиевой. Следуя этой классификации, автор статьи приводит подробные примеры из произведений С.Рагимова. Отмечается, что диалектизмы в художественной литературе используются для того, чтобы передать особенности местного колорита, жизнь, быт героев или как средство речевой характеристики персонажей.

SUMMARY

THE DIALECTICISM'S SITE AND POSITION IN THE LITERARY WORKS LANGUAGE

Qahramanova Ch.M.

Key words: *dialectism, semantics, ethnography, literary language*

Ethnographical dialecticisms in the vocabulary structure of S. Rachimov's works show the tracks of the historical times. Dialectical qualities of the literary works help their authors describing the life, the way of life and appearance of the heroes more realistic. Just therefore, in the realistic works are widely used the ethnographical and lexical dialecticisms.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	25.04.2016
	Son variant	01.06.2016